

Мустабид совет тузуми давридаги дарсликлар ва тарихга оид асарларда Туркистон халкининг асосий кисми саводсиз бўлган, аҳолининг бор-йўги икки фоизигина ўқиш-ёзишни билган, деган ноҳолис ва гайриилмий иддаоларга кўп дуч келинади. Масалан, рус тилшунос олими В. Наливкин “Сирдарё вилоятидаги маҳаллий мадрасалар аҳоли ҳақидаги маълумотлар”ида бундай ёзади: “1887-1888 ўқув йилида сон-саноксиз мактаблар (!) билан бирга сон-саноксиз саводсиз кишиларни кўрдик” (“Сведения...”, Ташкент, 1916 г. стр. 44). Дмитрий Граменитский эса “Мусулмонлар ҳаётида бошланғич мактаблар кўп бўлишига қарамай, саводли кишилар жуда кам”, деб уқтиради (“Туркестанские ведомости”, № 30). Яна бир рус олими В. Вяткиннинг гаплари ҳам ҳамкасблариники билан бир хил: “Ибтидоий мактаблар барча кишлоқларда бор, аммо халқ канчалик ўқимасин, барибир саводсизлигича қолаверган (?)” (“О долине Зеравшан”, газета “Самарканд”, 1904 г. № 113).

Бундай бир-бирига зид, алмойи-алжойи фикрларни совет давридаги расмий манбаларда ҳам учратиш мумкин. Ўзбекистон ССР ФА иқтисод институти 1950 йили нашр этган “Ўзбекистон. Иқтисодий таъриф” китобида: “1914 йилда Ўзбекистон ҳудудида бир неча мусулмон мактаблари (асосан диний) ва 160 та рус мактаби бўлган” деган сатрларни ўқиш мумкин. Хатто Катта Совет Энциклопедиясининг Ўзбекистонга бағишланган бўлимида (изд. 2, том 44, стр. 29) инқилобдан олдинги Туркистонда мавжуд бўлган диний мактаблар тармогининг ниҳоятда кенг ёйилгани ҳақида лом-мим дейилмаган. Аслидан ҳам шундаймиди? Ислонинг машҳур илм-фан ва маданият ўқоқларидан бўлган, жаҳонга ўнлаб даҳо олимларни берган юрт халқи ҳақиқатан ҳам руслар босиб олгунича ялпи саводсиз бўлганмиди? Холис тадқиқотчиларнинг (буларнинг аксарияти рус олимлари) изланишлари, “кизил мафкура”га хизмат қилмаган соф манбалар бу телба-тесқари, “ҳаводан олинган” даъволарнинг гирт асоссизлигини исботлаб турибди. Тарихий далилларга мурожаат қилинса, бунинг бутунлай аксини кўриш мумкин.

“Комус ул-аълум”да келтирилишича, ўн тўққизинчи милодий асрда биргина Тошкентнинг Эскишаҳар қисмида 13 минг хонадон, 18 та мадраса, 60 та бошланғич мактаб (куттоб) бўлган. Петербургда чиққан “Отечественные записки” журналининг 1821 йилги сонларидан бирида “150 минг аҳоли яшаган Самаркандда қирқта, 200 минг нуфусга эга Бухорода ўттизта мадраса бўлгани” ёзилган. 1974 йили рус тилида нашр этилган “Ўзбекистон халқлари тарихи” китобида 1894 йили Туркистонда жами 6445 та мактаб ва мадраса фаолият юритгани келтирилган.

Ўн тўққизинчи асрда Русиянинг Кўкон хонлигидаги элчиси бўлган Филипп Назаров аср бошларида Кўконда ўнлаб мадрасалар ишлаб турганини ёзади. Хатто амир Умархон замонида хонлик ҳудудида ўн бешта янги мадраса барпо қилинган. Ўша давр маълумотларига кўра, хонликка қирувчи Намангон шаҳрида 39 та мадраса, масжидлар қошида эса 450 дан ортиқ мактаб ва қорихоналар ишлаб турган. Мавжуд элликка яқин қорихонада юзлаб мураттаб қорилар, Куръон ҳофизлари тайёрланган. Тадқиқотчи Н. Хаников маълумотларида эса Бухорода 103 та мактаб-мадраса ишлаб тургани, уларда беш мингга яқин илм толиблари таҳсил олгани таъкидланади (С. Соатов. “Ўзбекистон ССР тарихидан ўқув қўлланмаси”, Тошкент, “Ўқитувчи”, 1973 йил, 27-бет).

Туркистон халкларининг нечоғли саводхон бўлганини хатто рус олимларининг ўзлари тан олишга мажбур бўлишади: “Мусулмон мактаблари шу қадар кўпки, расман беш минг дейишади, аслида эса эҳтимол ўн мингдан ортиқдир” (ЎзССР Марказий Давлат архиви, фонд 47, “Записки Наливкина о мактабах Туркестана в 1894 г.”). 1878 йили Фаргона водийига келган академик А. Миддендорф уч ой мобайнида аҳолининг саводхонлик даражасини ўргангач, бу ердаги мусулмон аҳолининг ёппасига саводхонлиги ҳақида ҳулосага келади ва бу ҳолат Русиянинг халқ маорифи арбобларига катта маломат эканини ёзади (“Очерки Ферганской долины”, СПб, 1882, стр 362).

Умумий ҳолат шундай бўлгач, унда нега “халқ саводсиз эди” деган таъна-иддаолар, ноҳолис даъволар пайдо бўлди? Янглишишлар, хато фикрларнинг асоси, бизнингча, рус тадқиқотчилари ва уларга жўровоз бўлган айрим “олим”ларимизнинг ўтмишда улуг давлатчиликка, катта илмий-маданий салоҳиятга эга халқни ёмонотлик қилиш, ўзлигидан мосуво этиш ва шу йўл билан келгинди мустамлакачиларга бўйсундириб беришдаги “фидойи”ликларидадир. Улар бу йўлда ҳар қандай ёлғондан, куракда турмайдиган “тахлил”лардан, бир-бирига боғланмайдиган “далил”лардан бемалол фойдаланишаверади. Буни хатто уларнинг айрим маслакдошлари тан олиб ҳам ёзишади: “Туркистон Русияга қўшилганининг биринчи йилларида рус манбаларида ўлкадаги саводхонлик тўғрисида нотўғри фикр-маълумотлар кўп учрайди. Совет асарларида Туркистонда инқилобгача мавжуд бўлган мактаблар тармоғи ҳақидаги масала бўйича ҳақиқатга зид фикрлар келтирилади” (Кириак Бендриков. “Очерки по истории народного образование в Туркестане (1865-1924)”, Москва, 1960 г. стр. 44).

Юқоридаги тадқиқотчиларнинг бир-бирларидан ўзиб руслар қелишигача бўлган таълим тизимининг ёмонотлик қилишлари, мактаб ва мадрасаларни битириб чиққанлар гирт саводсизу рус-тузем мактабларида ўқиганларгина саводхон, деган фикрлашларининг асл сабаблари ҳудди шу жойда ойдинлашади. Улар мактаб-мадрасаларни “билимсизлик ўчоқлари”, “диний таассуб макони”, “рухий кашшоклик манбаи” деб аташгача боришдан уялишмайди. Ваҳоланки, ҳолис олимлар ўша даврдаги мактаб-мадрасаларнинг халқни билимли, маърифатли ва саводхон қилишда улкан хизматлар қилганини кўп ёзишади. Туркистон ўлкасидаги таълим тизими масжидлар қошида ва маҳаллаларда очилган бошланғич мактаблар (куттоблар), Куръони қаримни ўргатадиган қорихоналар, далоийлхоналар, отинбиби мактаблари ва мадрасалардада олиб борилган. Болалар одатда олти ёшидан мактабга борган. Уларга мактабда араб имлоси ўргатилган, дин асослари ва арконларидан бошланғич маълумотлар берилган. Сўнг Куръоннинг еттидан бири “Хафтияк” ўқитилиб-ёдлатилган. Бундан ташқари, Исломни танитишга хизмат қилувчи ва саводхонлиги оширувчи форс-тожик тилидаги “Чор китоб” (Фаридуддин Аттор), туркийча “Хикматлар” (Аҳмад Яссавий), Сўфи Оллохёрнинг икки асари, Вафоийнинг “Равнакул Ислом” китоблари ўқитилган. Болаларга икки-уч йилда бошланғич таълим бериш шу билан охирига етган.

Мактабларнинг кейинги боскичида талабалар мураккаброк асарларни ўрганишга ўтишган. Уларга Куръон илми, ҳадис, дин асослари, Ислом тарихи каби фанлардан сабоқ берилган. Шу билан бирга, улар Хофиз Шерозий, Мирзо Бедил, Фузулий, Сўфи Оллоҳёр кабиларнинг асарлари билан ҳам яқиндан танишишган. Бундан ташқари, хохловчилар ҳаттотлик, тарих билан ҳам шугулланишган. Мактабни битирувчилар араб, форс тилларини тушуна оладиган даражада билимга эга бўлган (Кириак Бендриков, юкоридаги асар, 36-48-бетлар).

Ўша пайтда мадрасалар хонликдаги давлат идоралари, бошқарув маҳкамалари, диний муассасалар учун турли ходимлар, мактаб-мадрасалар учун муаллим-мударрислар, ўз даврининг ижтимоий-сиёсий тузуми ва мафкурасига хизмат қилувчи мутахассислар тайёрлаб берган. Мадрасаларда таълим уч боскичда олиб борилган: аднода (куйи боскич) дин асослари, шариат ҳақидаги бошлангич билим берилган, саводхонлик мактабга караганда чуқурроқ ўргатилган. Авсатда (ўрта боскич) ва аълода (юкори боскич) талабаларга асосан тафсир, ҳадис, фикх илмлари чуқур ўргатилган, араб тили грамматикаси (сарф ва нахв), акоид, мантик, балогат, табиий фанлардан сабоқ берилган. Масалан, мадрасаларда ўқитилган “Мантик Таҳзиб” китобида қадим юнон фалсафасига Исломнинг муносабати баён этилган бўлса, “Шамсия” китобида мантик асослари очиқ берилган. В. Наливкин ёзишича, риёзиёт (математика) ва хандаса (геометрия) мадрасаларда асосий фанлардан саналган. Бундан ташқари, уларда хохловчиларга жугрофия, метафизика, космография, фалсафа каби фанлардан ҳам дарс ўтилган. Талабалар физика, тиббиёт, кимё, тарих каби фанларни мустақил ўрганишган.

Очиқ кўриниб турибдики, мустамлакачилар халқнинг саводхонлик даражасини белгилашда минг йиллар мобайнида шаклланган ва исломий билимлар асосига қурилган таълим тизимини бутунлай инкор қилишган ва ўзлари очган рус-тузем мактабларида таҳсил олганларнигина саводли санашган. Ваҳоланки, энг қамайтириб келтирилган маълумотларда ҳам Туркистон аҳолисининг ўқдан икки қисми ўқиш-ёзишни биладиган даражада саводхон бўлгани қайд этилади. Демак, истилочиларнинг барча хужжатларида қайта-қайта таъкидланганидай, икки қисми аҳоли рус имлосида ўқиш-ёзишни билган, десак мантикка тўғри бўлади. Буни тадқиқотчиларнинг ўзлари бундай шарҳлашади: “Волостда 32 та мактаб бўлишига қарамай, волост бошлиғи факат ўқий олади (яъни, рус алифбосида), маъмуриятнинг бошқа аъзолари умуман саводсиз. Ер ўлчаш ишларида гувоҳлик учун волост аҳолиси ичидан ўн битта саводхон одам топилмади” (М. Н. Вирский. “Справочная книжка Самаркандской области”, вип. 3., Самарканд, 1895 г.)

1869-1870 йиллари Русия халқ маорифи нозири Д. Толстов раҳбарлигида рус бўлмаган халқлар учун бошлангич мактаблар тармоғини кенгайтириш режасида: “мамлакатимиз ҳудудида яшаётган барча ёт миллатларга таълим беришнинг пировард мақсади, шубҳасиз, уларни руслаштириш ва рус халқи билан қўшилиб кетишини таъминлашдир”, дейилган. Бундан илҳомланган Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман ҳарбий

нозир Милютинга юборган лойихасида ана шу мақсадда диний таълимга асосланган мактаб-мадрасалар ўрнига рус-тузем мактаблари ташкил этиш, айниқса, Туркистондаги уч миллионли аҳолининг учдан икки қисмини ташкил этувчи кўчманчиларни Ислом таъсиридан “куткариш” учун уларни шу мактабларга кенг жалб қилиш таклифини киритади. Иш шунга бориб етдики, бу мактаблардан рус болаларига илоҳиёт дарслари бемалол ўқитилгани ҳолда Ислом таълимотларини ўргатиш мутлақо тақиқланди (К. Бендриков, юқоридаги асар, 64-бет).

Манзарани янада ойдинлаштириш учун русларнинг генерал губернатори иштирокида маҳаллий маъмурият ишлаб чиққан “Аҳолининг маънавий-диний ҳаётини зўр эътибор билан қўзатиб боришни жорий этиш Дастури”дан бир парча келтириб ўтиш ўринлидир: “Маҳаллий кишиларни қозилар тайёрладиган мадрасаларда рус тилини ўқитишни жорий этиш тўғрисида таклиф қилинишига ундаш лозим, бу ҳол мазкур ўқув юртлари эшикларини рус ўқитувчиларига “очиқ бериши” баробарида, “мусулмон олимлари, мутаассиблар ва Исломнинг ҳар қандай арконлари оқиб келадиган мадрасаларда нималар қилинаётганини доимий ва ишончли равишда” қўзатиб боришга имкон яратади; маҳаллий аҳолининг “рус-тузем мактабларини ва шаҳар билим юртларини тамомлаб қўлган болаларига фахрий фуқаролар ёки қишлоқ-овул оқсоқоллари лавозимларини эгаллаш; муайян хизматда синов муддатини ўтаганидан кейин волост мудирлари ва катта оқсоқоллар лавозимларини эгаллаш ҳуқуқларини бериш” каби муҳим имтиёзлар йўлга қўйилиши зарур”.

Бу борадаги гапнинг лўндасини Туркистонда маориф ишларининг билимдони сифатида танилган Н. Остроумов айтиб қўяётган: “Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори генерал-адъютант фон Кауфманнинг Туркистон ўлкасини қўриш кенг микёсли режасига маҳаллий аҳолига ўрисча маълумот бериш ташвиши ҳам қирган эди...Ўзига ишончи катта бўлган рус маъмури Туркистон ўлкасида ҳам рус мактаблари асосида руслаштириш сиёсатини қўлдан бермасликка тиришарди” (Н. Остроумов. “Сборник Кауфмана”, Москва, 1910 г. стр. 68).

Ана шундай олисни қўзлаб бошланган сиёсатнинг меваси ўларок “Туркистон халқи руслар қўлгунича ялпи саводсиз бўлган, ўша пайтдаги юзлаб мактаб ва мадрасалар аҳолига билим бериш уёқда турсин, аксинча, одамларни жаҳолат ботқоқига ботириб ташлаган” каби бемаъни ва ёлгон сафсаталар тугилди.

Аҳмад ТУРСУН